

**लहान शहरातील गर्दी नियंत्रणाचे उपाय:
गडहिंगलज नगरपालिका क्षेत्राचा एक अभ्यास**

डॉ. अनिल डी. पाटील,

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय गडहिंगलज जि. कोल्हापूर फो. ९९७५५८६७१३

प्रस्तावना:

कोरोना अर्थात कोव्हीड १९ विषाणूचा संसर्ग रोखणेसाठी आपण १७ मे २०२० अखेर लॉकडाउनचे तीन प्रयोग केले. त्याचा परीणाम म्हणून इतर देशांच्या तुलनेत विषाणूच्या प्रसाराची गती खुपच कमी राहिली आहे. लॉकडाउन उठविल्यानंतर प्रशासनाने काय केले पाहीजे याचे चिंतन करणे आवश्यक आहे. व्यवहार पुन्हा सुरू केल्याशिवाय पर्यायच नाही. परंतु ते कसे केले असता आपण अधिक सुरक्षित राहू शकतो याची मांडणी या पेपरच्या माध्यमातून करण्यात आली आहे. पोस्ट लॉकडाउन अर्थात टाळेबंदी उठविल्यानंतर आपण कोणत्या पध्दतीने बंद व्यवहार पुन्हा सुरू केले पाहीजेत याची मांडणी एका प्रारूपाद्वारे करण्याचा प्रयत्न या अभ्यासात केला गेला आहे.

उद्देश:

मोठे उद्योग, वाहतुक व दळण वळण, उत्पादक, व्यापारी, दुकानदार, छोटे विक्रेते, व्यवसायीक, यांचे व्यवहार पुन्हा सुरू करताना पुन्हा टाळेबंदीचा प्रश्न निर्माण होणार नाही याची खबरदारी घेणे आवश्यक आहे. ती कशा प्रकारे घेता येऊ शकेल हे सूचविणे हा या पेपरचा उद्देश आहे. एखादा गाफीलपणा नागरीक, प्रशासन व समाज यांना किती त्रासदायक होऊ शकतो याचा अंदाज आपणास आला आहे.

गृहीतक:

हे प्रारूप दोन महत्वाच्या गृहीतकांवर आधारित आहे. आर्थिक, शारीरिक, सामाजिक, मानसिक कारणासाठी टाळेबंदी उठविल्यानंतर मोठ्या प्रमाणात लोक बाजारात येणार. कारण, समाजातील कांही वर्ग उपरोक्त कारणामुळे जास्त काळ घरात बसू शकत नाहीत. दुसरे गृहीतक हे की, कोरोना विरूध्दची लढाई ही दिर्घकाळ लढावी लागणार आहे परंतु, पोलिस, आरोग्य, आणि सामान्य प्रशासनाला लोकांवर देखरेख व नियंत्रण ठेवण्यावर मर्यादा आहेत. त्यामुळे स्वयंशिस्तीला पर्याय नाही.

समस्या :

कोरोनाची समस्या अत्यंत गंभीर, आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या गुंतागुंतीची, व्यापक व दिर्घकालीन आहे हे सांगण्यासाठी आता कोणा तज्ञाची आवश्यकता नाही. शासनाच्या आवाहनाला प्रतिसाद म्हणून २२ मार्च, २०२० रोजी जो जनता कर्फ्यु पाळला गेला त्यावेळी जनतेने १०० टक्के प्रतिसाद दिला. त्यानंतरच्या पहिल्या टप्प्यात (२४ मार्च ते १४ एप्रिल) हा प्रतिसाद न कळत कमी झाला. दुसऱ्या टप्प्यात (१५ एप्रिल ते ३ मे) हा आणखी कमी झाला. तिसऱ्या टप्प्यात (४ मे ते १७ मे) लोकांचा यास विरोध होऊ लागला आहे. त्यामुळे यापुढे लॉकडाउन चालू ठेवणे कठीण जाणार आहे. त्यामुळे कमीतकमी लोकसंचारासह व्यवहार पुन्हा कसे सुरू करता येतील याचा शोध घेणे आवश्यक आहे. यासाठी गडहिंगलज शहराचा एक उदाहरण म्हणून अभ्यास केला आहे.

यासाठी गडहिंगलज शहराच्या बाबतची प्राथमिक माहिती ऑनलाइन मिळविली आहे. त्याशिवाय विविध स्थानिक अहवालातून मिळालेल्या आकडेवारीचा वापर करण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे प्रातिनिधीक स्वरूपात विविध संबंधित घटकांशी औपचारीक अनौपचारीक चर्चा केली आहे. त्याआधारे सदरचा पेपर तयार केला आहे.

विषय:

गडहिंगलज सुमारे ४० हजार लोकसंख्या असणारे शहर आहे. प्रांत कार्यालय, पोलीस उपअधिक्षक कार्यालय, शासकीय जिल्हा उप रूग्णालय यांच्यासह विविध खात्यांची कार्यालये

शहरात आहेत. जवळपास १२ लहानमोठ्या शिक्षण संस्था शहरात कार्यरत असून यात अंदाजे २० हजारापेक्षा जास्त विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. शहरात राष्ट्रीयकृत बँका, खाजगी बँका, व इतर वित्तीय संस्थांची संख्या सूमारे १०० च्या आसपास आहे. शहराच्या बाजारपेठेत सर्व प्रकारच्या दुकान व शोरूम यांचा समावेश आहे. लहान मोठे उद्योग शहरात व शहरालगत आहेत. त्यामुळे दररोज लाखो रूपायांची उलाढाल गडहिंगलज सारख्या लहान शहरांमध्ये होते.

कोव्हीड-१९ विषाणूचा संसर्गाचा प्रश्न निर्माण होण्यापुर्वी आठवडी बाजाराचा दिवस व सण समारंभाचे दिवस वगळता इतर दिवशी बाजारपेठेत 'साधारण गर्दी' दिसत असे. अर्थात कोव्हीड १९ पुर्वीची ही 'साधारण गर्दी' सोशल डिस्टन्स पाळणारी नव्हती. यापुढे ही 'साधारण गर्दी' 'अधिक तुरळक' करून व्यवहार कसे सुरू ठेवता येतील हा विचार एका प्रारूपाद्वारे मांडण्यात आला आहे. यासाठी गडहिंगलज शहराचा एक उदाहरण म्हणून अभ्यास केला आहे. हेच प्रारूप कमी जास्त बदल करून इतर लहान शहरांना लागू करता येऊ शकेल.

अनेक ठिकाणी लॉकडाउन उठविल्यानंतर किंवा त्यात शिथिलता दिल्यानंतर गर्दी उसळल्याचे अनुभव आहेत. हे टाळण्यासाठी बाजाराची प्रामुख्याने दोन भागात विभागणी करावी लागेल. 'फळ व भाजीपाला बाजार' आणि 'इतर बाजार'. यांच्यासाठी दोन वेगळ्या प्रकारच्या नियमावली अवलंबिता येऊ शकतात.

गडहिंगलज शहराचे प्रत्यक्षातील क्षेत्रफळ अंदाजे ९ चौ. कि. मी. विस्तारले आहे. शहराचा दसरा चौक हा अभ्यासापुरता मध्यबिंदु गृहित धरला आहे. दसरा चौकाच्या उत्तरेला गडहिंगलज हायस्कूल व भैरीची कमान हा परीसर आहे आणि दक्षिणेला वारणा पेट्रोल पंप व घाळी कॉलनी हा परीसर आहे. त्याचप्रमाणे, चौकाच्या पश्चिमेला शासकीय रूग्णालय व सरस्वतीनगर हा परीसर आहे आणि पूर्वेला मार्केट यार्ड परीसर व मूळ (जूने) गडहिंगलज शहर वसले आहे. अशा प्रकारे शहराचा साधारण विस्तार दिसून येतो. महालक्ष्मी मंदीर परिसरातील एक चौ. कि. मी. क्षेत्रात बाजारपेठ, एस. टी. स्टॅंड, नगरपालिकेची भाजी मंडई, नगरपालिका, बँका, धार्मिक ठिकाणे इत्यादींचे केंद्रीकरण असल्यामुळे हा परीसर नेहमी गजबजलेला असतो. त्यामुळे या आणि शहराच्या इतर ठिकाणी सुध्दा होणारी गर्दी नजिकच्या किमान कांही आठवडयांसाठी (निश्चित भाकीत करणे कठीण) कमी करण्यावाचून पर्यायच नाही. गर्दी न करता किंवा सोशल डिस्टन्स पाळणारी व्यवस्था निर्माण करावीच लागेल. यापुढे व्यवहार बंद ठेवणे म्हणजे आजारापेक्षा उपाय भयंकर अशी परिस्थिती निर्माण होईल. खालील उपाय योजना केल्यास यातून मार्ग निघू शकतो. आज रोजी विक्रेते—ग्राहक—प्रशासन यांच्यात बिघडलेला समन्वय पुन्हा प्रस्थापित होईल. अचानक ग्राहकांना अथवा व्यापाऱ्यांना बाजार बंद करण्याचा मनस्ताप सहन करावा लागणाना नाही. या प्रारूपाचा अवलंब केल्यास पुर्वीपेक्षा किमान एक तृतांश लोक घरात राहतील.

अ) फळ व भाजीपाला बाजार— यांचेसाठी आपणास पुढील उपाययोजना करता येतील.

१. शहरातील मध्यवर्ती बाजारपेठेतील बंद करण्यात आलेला साप्ताहिक बाजार लवकर सुरू करता येणार नाही. त्यामुळे शहराच्या काना कोपऱ्यात सध्या फळ व भाजीपाला बाजार विस्कळीतपणे विखुरला आहे. याचे नियमन करण्याच्या अनुषंगाने शहराच्या चार दिशांना चार उपनगरांमध्ये मोकळ्या व निश्चित ठिकाणे ठरवून बाजार भरवता येवू शकतो. अशा जागा गडहिंगलज शहरात आहेत. बाजार चार दिवस, चार वेगवेगळ्या ठिकाणी, भरविल्यास ग्राहक व विक्रेते विभागले जातील.

२. सदरच्या बाजाराची वेळ सकाळी ७ ते दुपारी १ वा. पर्यंत मर्यादीत ठेवावी, जेणेकरून तेवढ्याच काळापुरते लोक घराबाहेर राहतील.

३. सदर चार बाजारांपैकी एखादा विक्रेता केवळ दोनच बाजारात विक्री करण्यास पात्र राहील. म्हणजे गडहिंगलज बाजारातील १० कांदे व बटाटे विक्री करणारे व्यापारी असतील तर त्यापैकी पाच—पाच अशी दोन गटात त्यांची विभागणी करता येऊ शकते. एका गटास दोन बाजार व दुसऱ्या गटास दोन बाजार नेमुन देता येऊ शकतात.

४. नगरपालीकेच्या अधिकृत मंडईत भाजी विक्री करणाऱ्या विक्रेत्यांना ऑड इव्हन फॉर्मूला वापरता येवू शकतो किंवा प्रत्येकाला दोन दिवस चालू दोन दिवस बंद हा फॉर्मूला वापरता येऊ शकतो.

५. सदर उपनगरातील बाजाराच्या ठिकाणी दोन मीटर अंतरावर चौक आखून देणे. त्या चौकाच्या ठिकाणीच बसून विक्रेते बंधन असावे.

६. सदर उपनगरातील बाजार रस्त्याच्या एकाच बाजूला भरवावा व दुसरी बाजू लोकांना रहदारीसाठी रिकामी ठेवावी.

७. बाजाराच्या मुख्य ठिकाणी ग्राहकांना वाहन आणणेस प्रतिबंध असावा परंतु विक्रेत्यांना आवश्यकतेनुसार वाहने आणण्यास मुभा असावी. भाजीपाला बाजाराच्या शक्य तेवढ्या बाहेरच्या सर्व बाजूंना ग्राहकांना पार्किंगसाठी जागा ठेवावी म्हणजे लोक वाहने बाजारात आणणार नाहीत.

८. जनावरांचा साप्ताहिक बाजार पुन्हा सुरू करावा परंतु तो दोन ठिकाणी विभागला जावा.

ब) इतर बाजार व वाहतूक— यांचेसाठी आपणास पुढील उपाययोजना करता येतील.

फळ व भाजीपाला व्यतिरीक्त इतर बाजारपेठेसाठी पुढील उपाययोजना करता येतील. लोकांच्या गरजांच्या प्राधान्यक्रमानुसार या दुकानांची वर्गवारी चार गटात करता येवू शकते. १. अत्यावश्यक सेवा देणारे २. आवश्यक सेवा देणारे ३. कमी आवश्यक सेवा देणारे ४ इतर सेवा देणारे. या विक्रेत्यांबाबत पुढील प्रकारचे प्रारूप अवलंबता येईल. बहुतांश ठिकाणी एक साप्ताहिक सुट्टी असतेच ज्या दिवसी सर्व बाजारपेठ पुर्ण बंद असते ही पध्दती बंद करावी लागेल; त्याऐवजी सप्ताहातून दोन दिवस परंतु आळीपाळीने सुट्टी घेण्याची परंपरा सुरू करावी लागेल. याचा अर्थ बाजारातील सर्व भांड्याची दुकाने एकाच दिवशी बंद असणार नाहीत.

१. अत्यावश्यक सेवा देणारे— किराणा दुकान, मेडिकल दुकान, धन्य विक्रेते, बीयाने व रासायनिक खते यांचे विक्रेते इत्यादी प्रकारच्या व्यवसायांची शहरातील साधारण संख्या मोजून त्याच्या आधारे त्यातील कांही दुकाने आळीपाळीने दोन दिवस बंद ठेवण्यात यावीत. उदा. शहरात ७० मेडिकल दुकाने असतील तर ती सर्व दररोज चालू ठेवण्याचे कारण नाही. आठवड्यातील दोन दिवस प्रत्येक दुकानदाराने आपले मेडिकल बंद ठेवले तर केवळ दररोज ५० मेडिकल दुकाने उघडतील व २० बंद राहतील. सदर दिवस संबंधित दुकानदार संघटनांनी आपआपसात चर्चा करून ठरवावेत. हेच प्रारूप इतर अत्यावश्यक सेवा देणाऱ्या दुकानदारांनी वापरावे.

२. आवश्यक सेवा देणारी दुकाने— गॅरेजीस, चप्पल, स्टेशनरी, सायकल दुकाने, टेलर्स, इलेक्ट्रीकल दुकाने, बेकरी इत्यादी प्रकारच्या व्यवसायांची शहरातील साधारण संख्या मोजून त्याच्या आधारे त्यातील कांही दुकाने आळीपाळीने तीन दिवस बंद ठेवण्यात यावीत. उदा. शहरात २१ चप्पलची दुकाने असतील तर ती सर्व दररोज चालू ठेवण्याचे कारण नाही. आठवड्यातील तीन दिवस प्रत्येक दुकानदाराने आपले चप्पल दुकान बंद ठेवले तर केवळ दररोज १२ चप्पलची दुकाने उघडी राहतील व ९ बंद राहतील. सदर दिवस संबंधित दुकानदार संघटनांनी आपआपसात चर्चा करून ठरवावेत. हेच प्रारूप इतर आवश्यक सेवा देणाऱ्या दुकानदारांनी वापरावे.

३. कमी आवश्यक सेवा देणारे— सोने चांदी दुकान किंवा शोरूम, वाहन शोरूम, इलेक्ट्रॉनिक्स शोरूमस, कपडे दुकान, भांडी दुकाने, क्रिडा साहित्याची दुकाने, मोबाइल रीचार्ज पॉइंटस, इत्यादी प्रकारच्या व्यवसायांची शहरातील साधारण संख्या मोजून त्याच्या आधारे त्यातील कांही दुकाने आळीपाळीने किमान तीन दिवस बंद ठेवण्यात यावीत. उदा. शहरातील १४ सोन्या चांदीची दुकाने असतील तर ती सर्व दररोज चालू ठेवण्याचे कारण नाही. आठवड्यातील तीन दिवस प्रत्येक दुकानदाराने आपले दुकान किंवा शोरूम बंद ठेवले तर केवळ दररोज ८ सोन्या चांदीची दुकाने उघडतील व ६ बंद राहतील. सदर दिवस संबंधित दुकानदार संघटनांनी आपआपसात चर्चा करून ठरवावेत. तथापि अशा प्रकारातील व्यवसायांची

वेळ ७ तासापुरती मर्यादीत ठेवावी. हेच प्रारूप इतर कमी आवश्यक सेवा देणाऱ्या दुकानदारांनी वापरावे. परंतु वेळ व दिवस निवडण्याचे स्वातंत्र्य व्यापाऱ्यांना द्यावे.

४. इतर प्रकारची दुकाने किंवा विक्रेते— लॉर्जींगस, दुध डेअरी, दळप कांडप गिरणी या सारख्या व्यवसायांना गर्दी न करता दररोज व्यवसाय करण्याची मुभा दिली पाहिजे.

५. शहरातील रिक्षा व लहान टेंपो धारक यांना ऑड इव्हन फॉर्म्युला वापरल्यास गर्दी कमी होण्यास मोठी मदत होणार आहे.

६. शहरातील खजगी वाहन धारक (चार चाकी व दोन चाकी) यांना ऑड इव्हन फॉर्म्युला वापरल्यास गर्दी कमी होण्यास मोठी मदत होणार आहे, अर्थात आवश्यक सेवा देणाऱ्यांना असे बंधन असू नये. आनिवार्य प्रसंगासाठी २५-५० रू नाममात्र शुल्क भरून इतरांना आपले वाहन वापरण्याची मुभा द्यावी.

वरील प्रारूपाचा अवलंब केल्यास बाजारातील गर्दी स्वाभाविकपणे अधिक तुरळक राहण्यास मदत होईल. वेळेचे बंधन काढून टाकण्यात यावे आणि पुर्वीप्रमाणे १२ तास दुकाने उघडी राहिल्यास कोणतीही अडचण येणार नाही. वरील प्रारूपामध्ये स्थानिक नगरपालिका व व्यापारी प्रतिनिधी यांच्याकडून आवश्यकतेनुसार बदल करून पुर्वीप्रमाणेच व्यवहार पुन्हा सुरू करता येतील व संसर्गाचा धोका कमी राहिल. या शिवाय बाजारात स्पीकरच्या माध्यमातून लोकांचे प्रबोधन करावे लागेल व वारंवार सूचना द्याव्या लागतील. प्रबोधन करून बाजारात येण्याची वारंवारीता कमी करण्यास आवाहन करावे. कमीत कमी काळासाठी लोकांनी घराबाहेर राहण्याचे महत्व सांगावे लागेल. सर्व प्रकारच्या गर्दी होणाऱ्या कार्यक्रमांवर बंधने घालावी लागतील.

समारोप:

आपण जागतिकीकरणाच्या या युगात केवळ धावत होतो. त्या धावण्याच्या गतीला असा ब्रेक लागेल अशी कुण्या कविने देखील कधी कल्पना केली नव्हती. असो, परंतु या संकटाने मानवी समाजाला विशेषतः महासत्तांना समज दिली आहे असे आपण समजूया. 'जगा आणि जगू द्या' हे मानवी समाजाचे तत्वज्ञान आत्मसात करूया. वरील प्रारूप जरी खुप आदर्श वाटत असले तरी अव्यवहार्य निश्चीतच नाही. थोडा आर्थिक चटका सर्व संबधीत घटकांना बसणार आहे. परंतु शैवउमजीपदह पे इमजमत जींद छवजीपदहश हे लक्षात ठेवले पाहिजे. उद्योजक श्री. नारायणमुर्ती व दिल्लीचे मुख्यमंत्री अरविंद केजरीवाल यांच्या सारख्या अभ्यासु लोकांनी कोरोना सोबत जगण्याचा संदेश आपणास दिला आहे. त्यामुळे प्रत्येक घटकाला कमी जास्त त्रास सोसावा लागेल. अन्यथा गर्दीचे महाभयंकर परीणाम भोगावे लागतील.

संदर्भसूची:

१. मार्च, एप्रिल, मे २०२० मधील शासनाचे कोव्हीड -१९ बाबतचे विविध जी. आर. / निर्णय
- २- <https://www.mygov.in/covid-19-May2020>
३. https://static.mygov.in/rest/s3fs-public/mygov_15883406691.pdf-May2020
४. नगरपालिका गडहिंग्लज, व इतर स्थानिक संस्थांचे अहवाल.२०१९
५. भणगे रविंद्र, भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, प्रशांत पब्लिकेशन्स, अमरावती
६. दै. सकाळ, दै. लोकमत, दै. पुढारी मे २०२० मधील इ-आवृत्ती